

تصحیح انتقادی حافظ

سخنرانی دکتر حسن انوری درباره تصحیح اشعار حافظ شیرازی

دکتر حسن انوری، عضو پیوسته فرهنگستان زبان و ادب فارسی گفت: تصحیح انتقادی به ویژه از نوع دیوان حافظ دقت و امانت فوق‌العاده‌ای می‌طلبد و حقیقت آن است که امر جانکاهی هم هست. به گزارش مهر، دوازدهمین نشست مشترک فرهنگستان زبان و ادب فارسی و بنیاد ایران‌شناسی با موضوع «تصحیح انتقادی دیوان حافظ» با سخنرانی حسن انوری برگزار شد. دکتر حسن انوری در ابتدای سخنانش گفت: شاعری مانند حافظ در ذروه پیران اندیشه و سختگی طبع و اعتلا و تعالی هنر و با آگاهی بر ارزش شعر خود در زمان حیات به گردآوری سروده‌هایش تمایلی نشان نداده و پسندش نمی‌آمده است که آنها را در دفتری در کنار هم بنویسد یا بنویسند و در پاسخ استادش - قوام‌الدین عبدالله - که اصرار می‌ورزیده است حافظ غزل‌هایش را در دفتری گردآورد لایق‌دانه از این کار شانه خالی کرده و بر ناراستی روزگار حواله می‌داده و به غدر اهل عصر عذر می‌آورده است. وی افزود: شعر چنین شاعری که به صورت اوراق پراکنده دست به دست می‌گشته است و احیاناً زبانی و دهان به دهان و سینه به سینه، در محافل خصوصی، به وسیله شعر دوستان و اهل ذوق بازگو می‌شده آشکار است که تا چه حد دستخوش تغییر می‌شده و اختلاف روایت پیدا می‌کرده است. علاوه بر این، عوامل دیگری نیز در روزگار شاعر و در روزگاران بعد تغییر و تحریف را افزون‌تر کرده است. از این رو عجبی ندارد که در دنیا هیچ دو نسخه‌ای از دیوان وی نتوان پیدا کرد که در متن اشعار یا در عده غزلیات و یا در توالی و ترتیب ابیات با یکدیگر مطابقت داشته باشد. انوری اضافه کرد: ترتیب نسخه‌ای از دیوان حافظ که با قاطعیت بتوان آن را از وی دانست و از اشعار و کلمات الحاقی و مشکوک میرا ساخت نه تنها پیوسته مطمح نظر محققان عصر حاضر بوده بلکه علاقه‌مندان حافظ را در گذشته‌های دور نیز به خود مشغول می‌داشته است چنانکه بنا به نوشته قدسی حسینی - از شاعران و خوشنویسان عصر قاجار - جمع کثیری از فضلا به امر سلطان ابوالفتح بهادرخان نسخه‌های متعددی از دیوان حافظ فراهم آورده به مقابله و تصحیح آن پرداخته‌اند و نسخه منقحی فراهم آورده بودند که قدسی خود آن را دیده و در تصحیح اشعار حافظ از آن سود جسته بوده است. همین قدسی، خود حدود یکصد و بیست سال پیش در شیراز بیش از پنجاه نسخه گردآورده

است و به مقابله دیوان پرداخته و حاصل کار را به خط نستعلیق خوش نوشته است. نسخه وی به سال ۱۳۲۲ هجری قمری در بمبئی هند چاپ شده و به چاپ قدسی مشهور است. به نظر می‌رسد که وی نسخه‌های خوبی در دست داشته است از این رو نسخه وی می‌تواند در پاره‌ای موارد مشکل‌گشا باشد. این حافظ‌پژوه گفت: از سال ۱۷۹۱ میلادی که ظاهراً نخستین بار دیوان حافظ در کلکته هند به اهتمام ابوطالب‌خان پسر حاجی محمد بیگ تبریزی چاپ شد تا کنون بارها و بارها چه در ایران و چه در خارج از ایران چاپ می‌شده و می‌شود اما از آن پس و از زمانی که علامه محمد قزوینی باب تصحیح انتقادی متون را به سبک فرنگی در ایران گشود خود وی هم به اتفاق قاسم غنی نخستین بار کوشش موفقیت‌آمیزی در زمینه تصحیح انتقادی حافظ به کار برد. وقتی که قزوینی به کار تصحیح حافظ دست زد تنها یک نسخه تاریخدار متعلق به نیمه اول قرن نهم شناخته شده بود و آن نسخه‌ای است که از آن سیدعبدالرحیم خلخالی، آزادیخواه و مشروطه‌طلب و همکار سیدمحمدرضای شیرازی در نشر روزنامه مساوات است. خلخالی قبلاً در سال ۱۳۰۶ از روی آن نسخه چاپی ترتیب داد که قبل از چاپ قزوینی - غنی مورد مراجعه اهل فضل بود. اما چنان که بعدها معلوم شد لااقل ۴۰۰ مورد سهو در نسخه چاپی خلخالی بر اثر غلط خوانی و نوشتن از حافظه نه از روی نسخه اساس به آن راه یافته بود و آگاهان می‌دانند که پس از آنکه چاپ عکس نسخه خلخالی در دسترس قرار گرفت معلوم شد مواردی نیز هست که نسخه قزوینی - غنی با نسخه خلخالی نمی‌خواند. انوری ادامه داد: در تصحیح انتقادی هر متن ادبی پرسش‌های اصلی این است که مصحح از چه شیوه‌ای پیروی می‌کند، از کدام نسخه‌ها استفاده می‌کند و آنچه را در متن می‌آورد از کدام نسخه است، معیار انتخاب چیست و تا چه حد دقت و امانت در نقل از نسخه‌های خطی به نسخه چاپی رعایت شده است و پرسشی که جدا از این پرسش‌ها نیست اینکه اتکای نهایی بر چیست؟ بر قضاوت انتقادی یا پیروی بی‌تأمل از قدمت نسبی نسخه‌ها؟ اما جز اتکا بر نسخه‌های کهن و شیوه تصحیح و انتخاب اصلح و انساب، مهم‌ترین مسأله در تصحیح انتقادی یک اثر رعایت دقت و امانت است، بدین معنی که من خواننده اطمینان یابم که آنچه در نسخه خطی بوده با رعایت دقت و امانت به نسخه چاپی نقل

شده است. وی افزود: من ۵۰ مورد از نسخه‌بدل‌ها را در نیمه دوم دیوان مقابله کردم که ۴۲ مورد از آنها یکسان و حاکی از دقت و امانت هر دو گروه مصحح است ولی در هشت مورد نسخه‌بدل‌ها همخوانی ندارد و نشانه آن است که یکی از دو گروه در نقل دچار اشتباه شده است. موارد هشت‌گانه را اخیراً با دفتر دگرسانی‌های استاد نیساری نیز مقابله کردم.

این حافظ‌پژوه افزود: نتیجه آنکه تصحیح انتقادی، به ویژه از نوع دیوان حافظ، دقت و امانت فوق‌العاده‌ای می‌طلبد و حقیقت آن است که امر جانکاهی هم هست و کسی که مقابله‌ای انجام نداده باشد نمی‌داند. فی‌المثل استاد سلیم نیساری در مقابله پنجاه نسخه چه رنج طاقت‌سوزی را تحمل کرده است.

وی گفت: وقتی حافظ خانلری انتشار یافت استاد نجفی در مقاله‌ای در مجله نشر دانش تلویحاً نسخه خانلری را نسخه نهایی قلمداد کرد. چند ماه پس از آن دکتر علی‌محمد حق‌شناس با اشاره به مقاله یاد شده نوشت نسخه خانلری به حق نسخه نهایی دیوان حافظ و نقطه پایان دوره سوم در کار حافظ‌شناسی است. سال‌ها بعد پس از انتشار حافظ چاپ سایه، استاد خرمشاهی آن را نسخه حسن ختام دیوان خواجه ارزیابی کرد. دکتر علی‌اشرف صادقی در رونمایی دفتر دگرسانی‌ها درباره این تصحیح گفت دیوان حافظ را به نسخه نهایی نزدیک کرده است و حقیقت هم همین است که این نسخه‌ها نهایی نیستند ولی دیوان حافظ را به نسخه نهایی نزدیک کرده‌اند. بی‌تردید شکل نهایی وقتی حاصل می‌شود که تصحیح‌کنندگان حافظ همگی به متن واحد رسیده باشند.

انوری تأکید کرد: هم‌اکنون در میان تصحیح‌های گوناگون می‌توان غزلیاتی پیدا کرد که در همه تصحیح‌ها یکسان است و می‌توان گفت که آن غزل‌ها شکل نهایی خود را پیدا کرده‌اند. مقابله نسخه‌های تصحیح شده دیوان به وسیله استادان فن نشان می‌دهد دیوان اندک‌اندک به نسخه نهایی نزدیک می‌شود. بنده برای اینکه این نتیجه‌گیری را به طور نسبی قطعی کنم، پنجاه غزل (غزل‌های ۱، ۱۱، ۲۱، ۳۱ الی آخر) را بر مبنای نسخه اخیر استاد نیساری با نسخه‌های خانلری، سایه و خرمشاهی مقابله کردم. بر مبنای این مقابله می‌توان حدس زد که دست‌کم در سه چهارم دیوان حافظ شکل نهایی پیدا شده است.

وی در پایان تأکید کرد: آنچه از این مقابله می‌توان نتیجه گرفت این است که نسخه‌های تصحیحی سی سال اخیر نسبت به نسخه‌های غیرمصحح چاپی قدیم حتی نسبت به نسخه قدسی بسیار به هم نزدیک شده‌اند و می‌توان امیدوار بود که اگر تصحیح دیوان به همین شکل پیش برود به زودی به نسخه نهایی نزدیک‌تر شویم. نتیجه دیگر اینکه نسخه نیساری به نسخه خانلری و نسخه سایه به نسخه خرمشاهی نزدیک است.

هم‌اکنون در بسیاری از غزل‌ها شکل نهایی به دست آمده است. در این نشست تعدادی از محققین ادبی و حافظ‌پژوهان از جمله علی موسوی گرمارودی، علی‌اشرف صادقی، محمدعلی نجفی، بهاء‌الدین خرمشاهی و تعدادی دیگر حضور داشتند.

بهاء‌الدین خرمشاهی، حافظ‌پژوه و عضو فرهنگستان زبان و ادب فارسی نیز به مسئولان فرهنگستان پیشنهاد کرد برای جلوگیری از دگرخوانی‌ها و دگرسانی‌های اشعار حافظ با بهره‌گرفتن از دانش حافظ‌شناسان مجرب کشور ظرف پنج سال آینده نسخه‌ای نهایی از دیوان این شاعر بزرگ را تهیه و به همگان عرضه کنند.

وی با اشاره به مضمون سخنرانی حسن انوری که در آن به «دگرسانی» و «دگرخوانی»‌های بسیار در نسخه‌های متعدد از دیوان حافظ برخورد بود گفت: وقتی سخنان انوری را شنیدم به نظرم بسیار مناسب آمد تا از دو سازمان فرهنگی یعنی بنیاد ایرانشناسی و فرهنگستان زبان و ادب فارسی بخواهم که یک دیوان حافظ نهایی دریاورند.

این حافظ‌پژوه کشورمان سپس به مشکلاتی که خود در خوانش و فهم نسخه‌های متعدد از این اثر بزرگ زبان فارسی با آنها روبه‌رو شده است پرداخت و اضافه کرد: زمانی که درباره کلمه‌ای از اشعار حافظ با مصححی اختلاف‌نظر دارم می‌بایست این اشکالات در حاشیه‌های نسخ بیابم اما من باب نمونه من هیچ‌وقت نتوانستم از حاشیه‌های مرحوم ابتهاج استفاده کنم.

وی افزود: از انتشار نسخه قدسی از دیوان حافظ نزدیک به ۱۰۷ سال می‌گذرد و در این مدت اشعار حافظ دچار دگرخوانی‌ها و دگرسانی‌هایی شده است پس لازم است این نسخه نهایی ظرف پنج سال تهیه شود. وی با تأکید بر استفاده از سه نسخه اصلی از دیوان حافظ (نسخه قدسی، نسخه خلخالی و نسخه خانلری) در تهیه نسخه نهایی از دیوان حافظ گفت: بر این سه نسخه دو نسخه دیگر را نیز می‌توان افزود یکی نسخه علامه محمد قزوینی و دیگری نسخه استاد احمد نیساری. هر چند به عقیده من نسخه‌ها در نهایت مثل عدد اصم و اعداد زیر رادیکالند و این مصحح است که آنها را گویا می‌کند گو اینکه او هم باید در محدودهای از دانش نسخه‌شناسی که به وی اجازه دخل و تصرف در نسخه را می‌دهد فعالیت کند. این محقق ادبی با تکرار پیشنهاد خود در تهیه نسخه نهایی از میان پنج نسخه معتبر موجود از دیوان حافظ افزود: به عقیده من اگر در این نسخه هر غزلی از حافظ را نیز در یک صفحه بیاورند بهتر است. ضمن اینکه در تصحیح‌های انتقادی به نظرم باید علاوه بر مقایسه قضاوت هم انجام داد مثلاً باید گفت چرا فلان کلمه به جای بهمان کلمه باید بنشیند کاری که بنده به همراه دکتر جاوید در قرائت‌گزینی انتقادی از دیوان حافظ انجام دادیم. این یکی از آرزوهای من است که بین این همه قرائات مختلف از اشعار حافظ قضاوت بشود.